

Sustainable Development of the Agro-Industrial Complex as a Factor of Food Security of the Country

Akmeir R. Shalbayeva^{1*}, Darikul A. Kulanova², Gulzhanar I. Abdikerimova²

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

²M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract

Ensuring food security is one of the main tasks of the state, the quality of life of citizens directly depends on it. The article provides a literary review of publications and works of scientists and economists dealing with the problems of sustainable development of the agro-industrial complex (AIC) as a factor in ensuring food security. Based on the conducted research, mechanisms for strengthening the stability of the agro-industrial complex are proposed. The primary role in solving food security issues should be solved mainly on the basis of economic methods focused on the sustainable development of agro-industrial enterprises and rural areas, technological and agricultural production growth affect the economic efficiency of the industry, the main purpose of which is import substitution. The country's food security should be based on solving the problem of sustainable development of the agro-industrial complex and the economic efficiency of the farming and industrial parks. It is also necessary to monitor food security to prevent negative socio-economic phenomena, which ultimately entails the introduction of specific criteria and assessment methods. Competent and economically sound tools will help to increase the production of essential agricultural products. The authors propose to further study the problems of sustainable development of agriculture and food security in terms of learning international experience in solving problems, issues of development of own production, development of the agricultural sector of the economy and others.

Keywords: sustainable development, agro-industrial complex, economic factors, food security

Елдің азық түлік қауіпсіздігінің факторы ретінде агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуы

Шалбаева А.Р.^{1*}, Куланова Д.А.², Абдикеримова Г.И.²

¹Туран университеті, Алматы, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады, азаматтардың өмір сүру сапасы осыған тікелей байланысты. Мақалада азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету факторы ретінде АӨК тұрақты даму проблемаларымен айналысатын ғалым-экономистердің жарияланымдары мен жұмыстарына әдеби шолу берілген. Жүргізілген зерттеу негізінде АӨК тұрақтылығын нығайту тетіктері ұсынылды. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешудегі басты рөл негізінен агроөнеркәсіптік кәсіпорындар мен ауылдық аумақтарды тұрақты дамытуға бағытталған экономикалық әдістер негізінде шешілуге тиіс; өндірістің технологиялық және агроөнеркәсіптік өсуі саланың экономикалық тиімділігіне әсер етеді, бұл импортты алмастыру. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету агроөнеркәсіп кешенін тұрақты дамыту және агроөнеркәсіптік парктің экономикалық тиімділігін арттыру міндеттерін шешуге негізделуі тиіс. Сондай-ақ, жағымсыз әлеуметтік-экономикалық құбылыстардың алдын алу үшін азық-түлік қауіпсіздігіне мониторинг жүргізу қажет, бұл сайып келгенде бағалаудың белгілі бір критерийлері мен әдістерін енгізуге әкеп соғады. Сауатты және экономикалық негізделген құралдар маңызды ауылшаруашылық өнімдерін өндіруді арттыруға көмектеседі. Авторлар проблемаларды шешудің халықаралық тәжірибесін, өз өндірісін дамыту, экономиканың аграрлық секторын дамыту және басқа да мәселелерді зерделеу бөлігінде АӨК-нің тұрақты дамуы мен азық-түлік қауіпсіздігінің проблемаларын одан әрі зерделеуді көздейді

Кілттік сөздер: тұрақты даму, агроөнеркәсіптік кешен, экономикалық факторлар, азық-түлік қауіпсіздігі

Устойчивое развитие агропромышленного комплекса как фактор продовольственной безопасности страны

Шалбаева А.Р.^{1*}, Куланова Д.А.², Абдикеримова Г.И.²

¹Университет Туран, Алматы, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

Аннотация

Обеспечение продовольственной безопасности является одной из основных задач государства, от этого напрямую зависит качество жизни граждан. В статье приведен литературный обзор публикаций и работ ученых-экономистов, занимающихся проблемами устойчивого развития агропромышленного комплекса (АПК), как фактора обеспечения продовольственной безопасности. На основании проведенного исследования предложены механизмы по укреплению устойчивости АПК. Первостепенная роль в решении вопросов продовольственной безопасности должна решаться главным образом на основе экономических методов, ориентированных на устойчивое развитие агропромышленных предприятий и

сельских территорий, технологический и сельскохозяйственный рост производства влияют на экономическую эффективность отрасли, основной целью которого является импортозамещение. Продовольственная безопасность страны должно основываться на решении проблемы устойчивого развития агропромышленного комплекса и экономической эффективности сельскохозяйственного и промышленного парка. Также необходимо осуществлять мониторинг продовольственной безопасности для предотвращения негативных социально-экономических явлений, что в конечном итоге влечет за собой введение определенных критериев и методов оценки. Грамотные и экономически обоснованные инструменты помогут увеличить производство важной сельскохозяйственной продукции. Авторами предполагается дальнейшее изучение проблем устойчивого развития АПК и продовольственной безопасности в части изучения международного опыта решения проблем, вопросов развития собственного производства, развития аграрного сектора экономики и других

Ключевые слова: устойчивое развитие, агропромышленный комплекс, экономические факторы, продовольственная безопасность

Кіріспе

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады, азаматтардың өмір сүру сапасы осыған тікелей байланысты. Мақалада азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету факторы ретінде агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) тұрақты даму мәселелерімен айналысатын ғылым-экономистердің жарияланымдары мен жұмыстарына әдеби шолу келтірілген. Зерттеудің негізгі мақсаты әлемнің елдері мен өңірлерінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі проблемаларын көрсету және азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеу болып табылады.

Елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін негізгілерінің бірі басқа елдерге азық-түлік жеткізуге аз тәуелділікті қамтамасыз ететін дамыған ауыл шаруашылығы болып табылады. Сондықтан дамыған елдерде ауыл шаруашылығын дамытуға көп көңіл бөлінеді, мемлекет тарапынан ауыл шаруашылығы өндірушілеріне пайызсыз кредиттер, субсидиялар және басқа да жеңілдіктер беру түрінде жан-жақты көмек көрсетіледі.

Коронавирустық пандемия нәтижесінде бүкіл әлемде миллиондаған адамдар кәсіпорындардың жабылуына байланысты жұмысынан айырылды, іс жүзінде барлық қызмет салалары зардап шекті. Жаһандық экономикалық дағдарыс планетаның миллиондаған адамдарын аштық пен кедейлікке душар етті. БҰҰ Дүниежүзілік ұйымының бағалауы бойынша, 2022 жылы 270 миллионнан астам адам сапалы азық-түлік тапшылығын бастан кешірді, бұл 2021 жылғы көрсеткіштен екі есе көп. Зерттеу негізінде негізгі гипотеза ретінде ғылым мен техниканың заманауи жетістіктерін қолдану арқылы агроөнеркәсіптік кешенді жетілдіру процесінде елдер мен аймақтардың қолда бар өндірістік ресурстарын пайдалану қажеттілігі мен мүмкіндігін атап өтуге болады. Ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін, сондай-ақ инновациялық технологияларды қолдану экономиканың аграрлық секторы кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін

арттыруға ықпал етеді және елдер мен өңірлердің азық-түлік қауіпсіздігін және орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етеді.

Азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі саяси экономика эволюциясының барлық кезеңдерінде ерекше назар аударды, Ф. Кене елдің дамуы үшін ауылшаруашылық өндірісінің маңыздылығын атап өтіп, қоғамдық ұдайы өндірісті зерттеуде [1]. Т. Мальтус өз еңбектерінде азық-түлік өндірісі мен ұлттың әл-ауқатының өсуі арасындағы байланысты тапты. Сонымен қатар, олардың еңбектерінде бірқатар даулы мәселелер бар, бірақ азық-түлік өндірісі кез-келген мемлекеттің әл-ауқатының негізі болып табылады деген тезис өзекті болып қала береді [2]. Сондай-ақ, елдің азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін Д.Рикардо, А.Смит, Т.Мальтус, К.Маркс, В.Парето, Ф.Хайек, Дж.К.Гэлбрейт, А.Маслоу, Э.Энгель және басқалар.

Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуы жағдайындағы азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері басқа елдерге қарағанда кешірек басталды. Қазақстан мен оның өңірлерінің агроөнеркәсіптік кешенінің заманауи проблемалары оның жаңа экономикалық сын-қатерлерге жедел бейімделу қажеттілігімен және азық-түлік ресурстары үшін бәсекелестік күрестің күшеюімен байланысты. Мұндай жағдайларда Қазақстанның ұлттық экономикасында құрылымды қалыптастырушы болып табылатын агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу мен орнықты дамытудың пайдаланылатын тетіктерінің маңызы артып келеді.

Әдеби шолу

Аграрлық сектор халықты халық шаруашылығының кейбір салалары үшін сапалы және қолжетімді азық-түлікпен және шикізатпен қамтамасыз ететін экономика салаларының біріне жатады. Бүкіл әлемде ауыл шаруашылығы саласында миллиардқа жуық белсенді халық жұмыс істейді, осыған байланысты елдер мен өңірлердің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейі мен дәрежесі аграрлық саланың жай-күйіне байланысты [3].

Дамыған елдерде ауыл шаруашылығының өсуі мен жетілдірілуі қарқынды түрде жүзеге асырылуда, онда аграрлық саланың деңгейі жоғары деңгейге жетті, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері, жаңа заманауи технологиялар қолданылады, гендік инженерия, биотехнология өнімдері әзірленіп, өндіріске енгізіледі. Соңғы жылдары автоматтандыру мен цифрландырудың, өндірістік, технологиялық процестерді роботтандырудың белсенді процесі жүзеге асырылуда, ғылым мен техниканың заманауи жетістіктері қолданылады. Бірақ бұған қарамастан, дамыған елдерде ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын төмендету қажеттілігі туындайтын ауыл шаруашылығы өнімдерін шамадан тыс өндіру проблемасы туындайды. Дамушы елдерде, керісінше, халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасы туындайды, оның нәтижесі дұрыс тамақтанбау, аштық, негізінен Африка континенті, Азия, Таяу Шығыс, Латын Америкасы елдері [4].

Халықты азық - түлікпен қамтамасыз ету мәселесі әрдайым өзекті болды, өйткені көптеген мемлекеттерде Ауылшаруашылық азық-түлікпен қамтамасыз

етуде басқа елдерге тәуелділік бар. Бұл мәселе соңғы жылдары, атап айтқанда, 2020 жылдың наурызынан бастап, бүкіл әлемді жаһандық экономикалық дағдарысқа алып келген коронавирустық пандемия басып алған кезде шиеленісе түсті [5].

С.М.Басқаков өз жұмысында отбасылық фермалар мен шаруашылықтарды құруға көп көңіл бөлді [6]. Автор отбасылық фермалардың тиімді қызметі үшін тәсілдердің бірі жекелеген шаруашылықтардың қаржылық, материалдық және еңбек ресурстарын біріктіретін кластерлер құру болып табылатынын атап өтті, бұл өндірісті дамыту мен кеңейтуді, жоғары сапалы бәсекеге қабілетті өнім шығаруды және жоғары деңгейге шығуды қамтамасыз етеді.

Азық-түлік қауіпсіздігінің дамуы мен жетілдірілуін алғаш зерттеген көрнекті экономистердің бірі А.Смит болып табылады, ол өзінің «Халықтардың байлығының табиғаты мен себептеріне зерттеу» атты еңбегінде еңбектің тиімділігін арттырудың негізгі факторларын ашып көрсетті. өндірілген өнімнің халықтың әртүрлі топтары арасында табиғи түрде бөлінетін негізгі механизмі.

А. Смит жүргізген зерттеулердің нәтижелері бойынша адамдардың өмірінің қауіпсіздігін, сондай-ақ халықтың меншігінің сақталуын қамтамасыз ету үшін мемлекет қажетті жағдайлар жасау, адамдардың қауіпсіздігіне кепілдік беру бойынша белгілі бір жұмыс жүргізуі тиіс екендігі атап өтілді [7]. Экономист Т. Мальтус өзінің зерттеулері мен еңбектерінде ғылымның дамуына үлкен үлес қосқан популяция теориясын жасады. Ғалым өз зерттеулерінде жалпы қоғамның дамуына әсер ететін демография мәселесіне ерекше назар аударды [8]. Ғалым экономист А.А. Сатыбалдин «Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігі және әлеуметтік тұрақтылық Стратегиясы» ұжымдық монографиясында Қазақстанның экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігі мәселелеріне ерекше назар аударды. Сондай-ақ, ғалым өз жұмысында технологиялық, энергетикалық, азық-түлік сияқты қауіпсіздік түрлерін көрсетті. Монографияда Қазақстанның азық-түлік жүйесінің тұрақты жұмыс істеу мәселелері ашылды [9].

Ғалым-экономистер Г.А.Қалиев, А.Б.Молдашев «Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері» атты еңбегінде қазіргі жағдайға, азық-түлік мәселесінің проблемаларына, сондай-ақ осы мәселені шешудің негізгі жолдарына баса назар аударды. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша ғалымдар жоғары сапалы ауыл шаруашылығы өнімін шығаруды ұлғайту үшін ауыл шаруашылығы өндірушілерінің мемлекет тарапынан субсидиялар және пайызсыз қарыздар түрінде қолдау қажет екенін атап өтті [10]. Елдер мен өңірлердің алдында тұрған негізгі проблема аграрлық саланы орнықты дамытуға бағытталған міндет болып табылады, оның негізгі және басты мақсаты жоғары сапалы және қолжетімді ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру болып табылады.

Елдердің экономикасына әсер ететін негізгі проблемалар ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің төмендеу үрдісі, сондай-ақ елдер халқының тамақтану құрылымы мен сапасының нашарлауы болып табылады [11, 12]. Ауыл шаруашылығы саласы өндіріс көлемінің құлдырауының негізгі себептерінің бірі ауыл тұрғындарының қалаларға кетуі кезіндегі белсенді урбанизация процесі болып табылады, бұл ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының қысқаруына және экономикалық белсенді халық үлесінің төмендеуіне әкелді.

Материалдар және әдістеме

Зерттеудің әдіснамалық негізі мынадай жалпы ғылыми әдістер болып табылады: талдау, синтез, жүйелеу, жіктеу, жалпылау, индукция, дедукция, салыстырмалы талдау әдістері. Жұмыста сонымен қатар: абстрактілі логикалық әдіс; қазіргі жағдайда қор нарығының тиімділігі мен құбылмалылығын бағалау проблемаларын анықтауға жүйелі тәсіл қолданылды.

Нәтижелер

Ұлттық экономиканың, оның ішінде оның аграрлық секторының тұрақты дамуына қол жеткізу ауыл шаруашылығының экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салаларында сандық және сапалық өзгерістерге мүмкіндік беретін тетіктер мен құралдарды әзірлеуге негіз болатын факторлар кешенін жүйелі түрде қарастыруды талап етеді. Бір жағынан тұрақты дамудың барлық факторлары теңгерілген болса, екінші жағынан мемлекеттің аграрлық секторда жүргізіп отырған әлеуметтік-экономикалық саясаты құқықтық және қаржылық қолдау көрсету.

Экономикалық әдебиеттерде ауылшаруашылық-өнеркәсіптік өндірістің даму факторлары «өндірілген шаруашылық өнімдерінің саны мен сапасын анықтайтын экономикалық процестердің сипаты мен тиімділігін анықтайтын параметрлер» деп түсіндіріледі. [13, с. 493]. Сонымен қатар, бүгінгі таңда ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы элементтерінің жалпы қабылданған, ғылыми негізделген жіктелуін қалыптастыру мәселесіне зерттеушілер арасында көзқарас бірлігі жоқ. Оларды жүйелеудің критерийлік базасын бөлудің әртүрлі нұсқаларымен қатар, ауыл шаруашылығының және тұтастай алғанда агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуына қол жеткізуге әсер ету деңгейін бағалау үшін индикаторларды пайдалану бойынша пікірлердің қайшылықтары бар. Зерттеуде жиі қолданылатын жіктеу факторларының топтары: сыртқы және ішкі; объективті және субъективті; тікелей және жанама; реттелетін және реттелмейтін; тұрақты дамуға жету үшін экологиялық, экономикалық және әлеуметтік факторлардың бар екенін көрсетті [13, с.22-23; 14, с.117; 15, с.19-20; 16, с.142]. Біздің бағалауымыз бойынша, өңірдің ауыл шаруашылығының орнықты дамуын қамтамасыз ету факторлардың төрт тобының, оның ішінде - экологиялық-экономикалық, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-технологиялық, әлеуметтік-экологиялық-экономикалық кешенді ықпалының нәтижесі болып табылады.

Ауыл шаруашылығын дамытудың орнықтылығының маңызды экологиялық-экономикалық факторларының бірі ретінде біз жер ресурстарының сандық және сапалық құрамын қарастырамыз. Өндірістің басқа да маңызды факторларынан айырмашылығы, ауыл шаруашылығындағы жер қоры сандық және аумақтық жағынан шектеулі және оның кеңеюі Еңбек және материалдық ресурстарды ұлғайтуға қарағанда әлдеқайда баяу. Жер ресурстарын орналастырудың тұрақтылығы аграрлық өндірісті жүзеге асыру кезінде қоршаған орта факторларын есепке алу қажеттілігін туғызады. Сонымен қатар, эволюциялық

даму процесінде топырақтың құнарлылығы оны ұтымды пайдалану арқылы артуы мүмкін және керісінше-азаяды, осылайша қажетті өнім көлемін, жалдау кірісін алу, Еңбек өнімділігі мен өндіріс тиімділігін арттыру процесін анықтайды. Осылайша, жер бірегей табиғи объект ретінде ауылшаруашылық қызметінің соңғы нәтижелеріне тікелей әсер ететін ішкі объективті, реттелмейтін фактор болып табылады [17, с.135].

Аграрлық өндірістің тиімділігі негізінен аймақтың агроклиматтық жағдайларымен анықталады, олардың ішіндегі ең маңыздылары: континенталдылық дәрежесі, егіншілік кезеңінің ұзақтығы және аймақтың биоклиматтық әлеуеті. Жиынтықта бұл жағдайлар аумақтық-әкімшілік бірліктердің географиялық орналасуына байланысты. Осы факторлар тобының аймақтық аграрлық жүйені тиімді басқаруға және жұмыс істеуге әсер ету бағыты әртүрлі.

Ауыл шаруашылығы өнімін өндіру көлемін арттырудың маңызды құралдарының бірі интенсификация болып табылады. Сонымен қатар, белгілі бір жағдайларда Интенсификация факторлары, мысалы, нормативтік қажеттіліктерден асатын дозаларда минералды тыңайтқыштарды енгізу, өсімдіктерді қорғаудың химиялық құралдары мен өсу реттегіштерін шамадан тыс пайдалану, үлкен аумақтарда бір түрдегі дақылдарды енгізу және т. б., экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі, агроэкожүйелердің табиғи биоэнергетикалық әлеуетінің функционалдық мүмкіндіктерін «блоктайды» [18, с.115].

Минералды тыңайтқыштардың ғылыми негізделген стандарттарын қолдану өңделген дақылдардың өнімділігін арттыруға, топырақ құнарлығын жақсартуға, ауыр металдардың улы қасиеттерін бейтараптандыруға және басқа химиялық элементтердің уыттылығын төмендетуге көмектеседі. Дегенмен, тыңайтқыштардың айтарлықтай өндірістік маңыздылығына қарамастан, олардың ауыл шаруашылығы қызметінің нәтижелеріне және жалпы қоршаған ортаның сапасына кері әсері белгілі. Осылайша, тыңайтқыштардың жоғары дозасын қолдану топырақта фосфордың, азоттың және басқа элементтердің жиналуымен, олардың едәуір бөлігінің су объектілеріне және атмосфераға түсуімен қатар жүреді, бұл топырақтың биологиялық және химиялық күйінің күрт нашарлауына әкеледі, су ортасы, «парниктік эффектін» артуы және планетаның «озон экранының» бұзылуы.

Айта кету керек, ауыл шаруашылығы әлеуметтік ортаның негізгі субъектісі ретінде әрекет етеді, өйткені ауыл тұрғындарының айтарлықтай бөлігінің табысы экономикалық қызметтің тиімділігіне тікелей байланысты. Еңбекке әділ ақы төлеу жұмыс күшінің ұдайы өндірісін қамтамасыз етудің бірінші кезектегі шарты ғана емес, сонымен бірге бүкіл жұмыс күшінің сапасын жақсартатын және адамның жоғары қажеттіліктерін дамытатын еңбек мотивациясының элементі ретінде қарастырылады. [19, с.325].

Жүргізілген зерттеу ауыл шаруашылығындағы жалақы деңгейі орта облыстан едәуір төмен екенін көрсетті. Қалыптасқан үрдіс бірқатар себептерге байланысты, олардың ішінде мыналарды атауға болады: біріншіден, еңбекақының тез өсуін тежейтін көптеген ауыл шаруашылығы ұйымдарының экономикалық тиімділігінің төмен деңгейі; екіншіден, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы

өнімдеріне бағалардың диспаритеті, ұдайы өндірудің ішкі көздерінің азаюы; үшіншіден – шаруашылықтың өзгерген жағдайларын әлсіз ескеретін еңбек уәждемесінің төмендігі. Осылайша, ауыл шаруашылығындағы жалақының төмен деңгейі ауыл шаруашылығы еңбегінің тартымдылығының төмендеуін сипаттайды, сондықтан оның тиімділігіне тұрақсыздандыратын әсер ететін фактор болып табылады.

Ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын ынталандыруға өңдеуші кәсіпорындар елеулі үлес қосуда. Өндірістік қуаттардың қолда бар резервтері ауыл шаруашылығы шикізаты мен қажетті сападағы өнім өндірісін қажетті көлемде және қайта өңдеу кәсіпорындарының ерекшеліктерін ескеретін мерзімдерде ұлғайтуға ықпал етеді. Сонымен бірге қайта өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарының тұрақтылығы негізінен ауыл шаруашылығының даму тиімділігіне байланысты және келесідей көрінеді:

- ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемінің маусымдық төмендеуі кәсіпорындардың өндірістік қуаттарды оңтайлы жүктеу саласындағы проблемаларын шиеленістіруі мүмкін;

- қайта өңдеу кәсіпорындары, әдетте, шикізатты тасымалдау соңғы өнімге қарағанда қымбат болған жағдайда шикізат базасына жақын орналасады. Әйтпесе, орналастыру тұтынушыға бағытталған болады.

Аграрлық сектордың тұрақтылығын қамтамасыз етуде салалық (салааралық) және аумақтық интеграцияланған құрылымдарды құру ерекше маңызға ие, олардың бірі агрокластер болып табылады. Қазіргі уақытта кластерлерді дамыту өңірдегі ауыл шаруашылығының және жалпы АӨК-нің орнықты инновациялық дамуына және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін танылған құрал болып табылады.

Ауыл шаруашылығының орнықты дамуының нысаналы параметрлеріне қол жеткізу энергия тиімділігінің артуымен тығыз байланысты, бұл түпкілікті өнім түріндегі кірістің өсуін және өсімдіктер мен жануарлардың биологиялық әлеуетін барынша пайдалануды қамтамасыз ететін өндіріс жүйесін құруға бағытталған ұйымдастырушылық-экономикалық және басқарушылық іс-шараларды әзірлеуді және іске асыруды көздейді [20]. Саладағы энергия үнемдеу бағыттарының бірі дәстүрлі емес жаңартылатын көздерді, оның ішінде күн және жел энергиясын пайдалану саласын кеңейту, сондай – ақ биогаз технологияларын қолдану болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі жағдайда энергетикалық менеджмент жүйелерін әзірлеу, енгізу және сертификаттаудан тұратын энергия тиімділігін арттырудың басқару технологиялары кеңінен таралуда.

Айта кету керек, қазіргі уақытта жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін заманауи ауыл шаруашылығы парниктік газдар шығарындыларының шамамен 14% - приходится құрайды, ал онда қолданылатын жерді басқару әдістері - және әлемнің көптеген аймақтарында суды пайдалану экологиялық тұрақты емес [21, с.193]. Сондықтан ауыл шаруашылығы өндірісінің экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығының өнімділігін, сондай-ақ ауыл халқының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру мақсатында ауыл шаруашылығында «жасыл» технологияларды енгізу мен пайдалануды едәуір

жандандыру қажет, олардың ең көп тарағаны жел энергиясын, күн энергиясын, биоотынды және т. б. пайдалану болып табылады..

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету көбінесе АӨК-нің тұрақты дамуына байланысты, алайда Қазақстан субъектілерінің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы бар айырмашылықтар, сондай-ақ табиғи-климаттық жағдайлар белгілі бір өңірдің АӨК-нің даму деңгейін айқындайды. Көптеген заманауи ғалымдар өз зерттеулерін аймақтың азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелеріне арнайды [22,23,24,25]. Сонымен қатар, азық-түлікпен қамтамасыз ету тұрғысынан ауыл шаруашылығының белгілі бір саласының ерекшеліктерін қарастыратын бірқатар зерттеулер бар [26]. Авторлар бұған дейін Өнеркәсіптік аймақтың азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін зерттеген [27]. Өнеркәсіптік аймақтың азық түлік қауіпсіздігін бағалаудың мәні мен әдістерін таңдау тәсілдері бірінші кезектегі мақсатқа айналады және АӨК салалары мен кіші кешендерінің жай күйін талдау және диагностикалау негізінде оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу міндетін қояды.

Азық – түлік қауіпсіздігі экономикалық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі болып табылады. Осыған байланысты «экономикалық қауіпсіздік» және «азық-түлік қауіпсіздігі» ұғымдарын ажырату қажет. Мұны ел халқының отандық өндірушілер өндірген сапалы өнімдерді тұтынуының жеткіліктілігі негізінде елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің барабар тұжырымдамасын әзірлеу үшін жасау қажет.

Қарастырылып отырған ұғымдар жағдайларға қарамастан адамның өмірін қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді. Айта кету керек, еңбек ресурстарынсыз тұтынушылық тауарларды өндіру мүмкін болмайды, сондықтан экономикалық қауіпсіздік туралы айтудың қажеті жоқ. Бұл екі ұғымның екі аспектісі бар: саяси-экономикалық және әлеуметтік-экономикалық. Халықтың барлық әлеуметтік топтарының азық түлікке экономикалық қолжетімділігінсіз кез келген шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мүмкін емес.

Сондай-ақ, елдің экономикалық қауіпсіздігі әр түрлі қызмет түрлерінің жағдайымен анықталатынын ескеріңіз, сондықтан оның келесі компоненттерін бөліп көрсетуге болады:

- шикізат, табиғи шикізат ресурстарын тиімді пайдалануды білдіреді;
- өндірістік, ресурстық базаның болуымен, сондай-ақ интеграциялық процестерді қамтамасыз ететін жағдайлармен сипатталады;
- ғылыми-техникалық, ҒТП нәтижелерін әлеуметтік-экономикалық жүйеге енгізу серпінімен, сондай-ақ персоналдың біліктілік деңгейлері және өндірісті жаңғырту сияқты сапалы көрсеткіштермен сипатталады;
- қаржылық, бюджеттік жүйенің аумақтың әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз ету қабілетімен сипатталады;
- әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік даму деңгейімен, кедейлік деңгейімен, қоғамның саралануымен, сондай-ақ білім, мәдениет және т. б. қолжетімділігімен сипатталады;
- еңбек нарығының қауіпсіздік саласы салалық өңірлік мамандандыруды көздейді, сондай-ақ мынадай көрсеткіштерді қамтиды: тиісті біліктілігі бар

мамандарға қажеттіліктердің өзгеруі, жұмыссыздық деңгейі, сондай-ақ маман іске асыратын міндеттер мен функциялар жүйесі;

– қоғамды, көлеңкелі экономиканы, сыбайлас жемқорлықты және т. б. криминализациялаудың жоқтығымен көрсетілген қоғамдық;

– азық-түлік, елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілуінің белгілі бір деңгейлерін, сондай-ақ азық-түлік сапасын сақтауды көздейді;

- ақпараттық, бірыңғай деректер жүйесін құруды көздейді, сонымен қатар ақпараттың құпиялылығы мен оның барлық пайдаланушылар үшін қол жетімділігінің үйлесімділігін сақтау;

– экологиялық, елдегі қоршаған ортаның ластануының рұқсат етілген шекті нормаларынан асып кетуді болжайды.

Азық-түлік қауіпсіздігінің мәнін неғұрлым толық ашу үшін оның негізгі деңгейлері мен кестеде 1, келтірілген факторларды анықтаймыз.

1 кесте - Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі факторлары

Деңгейлер	Ұлттық	Аймақтық	Жеке
Фактор			
Сыртқы	әлемдік азық-түлік нарығындағы ауытқулар, әлемдік ауыл шаруашылығының жағдайы	ұлттық азық-түлік нарығының конъюнктуралық ауытқулары, макроэкономикалық жағдай, АПК даму деңгейі	қазақстандық азық-түлік нарығында, елдегі экологиялық жағдай, макроэкономикалық жағдай
Ішкі	елдегі жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдай, сауда және көлік инфрақұрылымының даму деңгейі	сауда және көлік инфрақұрылымын дамыту деңгейі, өңірлік азық-түлік нарығының өңірлік деңгейдегі конъюнктурасы	кірістер, өмірлік маңызды өнімдерді дербес өндіру
Ескерту – авторлар құрастырған			

Сондай-ақ, ішкі және сыртқы факторларды ажырата білу керек. Айырмашылықтар ішкі факторлар азық-түлік қауіпсіздігінің белгілі бір деңгейіндегі субъектілердің бақылауында болуы мүмкін, сондай-ақ мұндай факторлардың әсерін өзгертуге болады. Сыртқы факторларға келетін болсақ, оларды бақылау қиын екенін және оларды осы деңгейдегі экономиканың жұмыс істеуінің негіздемелік шарттарына сәйкес осы деңгейдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды әзірлеу кезінде ғана ескеруге болатындығын атап өткен жөн.

Сыртқы факторлардың теріс әсерімен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету стратегиясы өмірлік маңызды азық-түлікті өз өндірісі бойынша күш-жігерді

шоғырландыруға бейім болады. Сыртқы факторлардың оң әсерімен стратегия сыртқы азық түлік көздеріне назар аударады.

Агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамыту қажеттілігі шеңберінде мынадай маңызды компоненттерді атап өткен жөн:

- Ауыл шаруашылығына инновациялар мен жоғары технологиялық өндірістерді енгізу;

- Ауыл шаруашылығы өніміне төлемге қабілетті сұранысты арттыру;

- Кіші сала ретінде Жемшөп дақылдары мен өсімдік шаруашылығының өнімділігін арттыру;

- Мал шаруашылығының, әсіресе ет-сүтті мал шаруашылығының тұрақты дамуы;

- Ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық өмір сүру деңгейін арттыру.

Қазіргі уақытта Ауыл шаруашылығын және онымен байланысты салаларды мемлекеттік реттеу жүйесі Ауыл шаруашылығын дамытудың экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық және әлеуметтік аспектілерінің кешенін қамтиды. Дамыған нарықтық экономикасы бар елдердегі аграрлық секторды мемлекеттік реттеу жүйесінің функциялары мен тетіктерін қорытындылай келе, оның келесі негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетуге болады:

- мемлекет тарапынан фермер қожалықтарына қаржылық-кредиттік көмек;

- ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік реттеу жүйесі;

- мемлекеттік реттеу шараларының кешені ретіндегі баға тетігі.

Ауыл шаруашылығы өндірісін орнықты жүргізу, ең алдымен, мемлекеттік қаржылық қолдау негізінде негізделуге тиіс, бұл оның жағдайын тұрақтандыруға, оның тиімділігін, сондай-ақ оның салаларының, атап айтқанда мал шаруашылығының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді және ауылдағы әлеуметтік және қаржылық проблемаларды шешуге мүмкіндік береді және халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету арқылы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Қалыптасқан жағдайдан шығуға мүмкіндік беретін негізгі ресурс инвестицияларды тарту болып табылады, бұл ретте инвесторлардың қызметі үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасалуы, бәсекеге қабілетті тауарлар шығаруға мүмкіндік беретін ғылымды қажетсінетін технологиялар енгізілуі тиіс, бұл АӨК қызметкерлерінің жалақысын ұлғайтуға мүмкіндік береді, тиісінше өңір бюджетіне салық түсімдері ұлғаятын болады.

Қорытынды

Отандық ғалымдардың еңбектерінде елдің экономикалық қауіпсіздігіне әсер ететін факторлардың даму деңгейі мен АӨК-нің тұрақты дамуы арасында тікелей байланыс бар екендігі жиі айтылады. Өңірдің АӨК-нің тұрақты жұмыс істеуі елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілуінің тікелей факторы болып табылады.

Осылайша, өңірдің АӨК жай-күйін бағалау және оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды әзірлеу елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне негіз болуға тиіс.

Елдің азық-түлік қауіпсіздігі кез келген мемлекеттің басты міндеті болып табылады. Өмір сапасы халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейіне байланысты. Елдің экономикалық қауіпсіздігі сыртқы және ішкі факторларға тікелей байланысты. Елдің және оның өңірлерінің агроөнеркәсіптік кешенінің салалары мен кіші кешендерінің орнықты дамуы экономикалық қауіпсіздікке әсер ететін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі ішкі факторы болып табылады. Өз кезегінде, елдің азық-түлік қауіпсіздігі өңірлердің АӨК даму деңгейі мен қарқынына байланысты. Өнеркәсіптік өңірлердің АӨК-нің қазіргі ерекшеліктері АӨК салалары мен кіші кешендерінің дамуын неғұрлым терең әрі егжей-тегжейлі талдау және бағалау міндетін қояды.

Азық – түлік қауіпсіздігі мәселелерімен айналысатын көптеген ғалым-экономистер әлі күнге дейін аграрлық азық-түлік нарығы қызметінің нәтижелілігін арттыруға бағытталған әдіснаманы әзірлеу және қолдану мәселелері жеткілікті зерттелмеген және ашылған.

Зерттеуді жүргізудегі зерттеудің негізгі әдістері экономикалық және статистикалық әдістер болды: салыстыру, талдау және синтез, дедукция және индукция, жоспарлау және болжау.

Азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтау үшін елдердің жекелеген өңірлері бойынша халықтың өмір сүру деңгейін бағалауды жүргізуден тұратын әдістемені қолдану ұсынылады. Өркениетті және бәсекеге қабілетті аграрлық нарықты дамыту мақсатында экономиканың жаһандануы жағдайында агроөнеркәсіптік кешенді одан әрі дамыту қажет, халықтың азық-түлікке деген қажеттілігін ғылыми деңгейде зерделеу қажет, өйткені бұл көрсеткіштерді есептеуге бірыңғай тәсіл әлі әзірленбеген.

Азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі критерийлері.

Азық түлік қауіпсіздігі деңгейін анықтау кезінде әртүрлі критерийлер бойынша көрсеткіштерді бағалау бойынша әдіснаманы қолдану қажет:

- тағамның сапасы мен пайдалылығын қамтамасыз ету;
- бір адамға шаққандағы тәуліктік калория мөлшері;
- халықтың әртүрлі топтары үшін азық-түліктің физикалық қолжетімділігі;
- халықтың әртүрлі санаттары үшін азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі;
- халықтың әртүрлі санаттарының азық-түлікті жан басына шаққандағы орташа тұтынуы және т. б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз. – 1960. – 551 с.
2. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения: Пер. ПА Бибилова. Санкт-Петербург: Типография ИИ Глазунова, 1968. – 236 с.
3. Семин А.Н., Намятова Л.Е. Спецефические особенности сельскохозяйственного производства: теоретические и практические аспекты // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2019. – №5. – С. 2-6. <https://doi.org/10.31442/0235-2494>

4. Ковалев В. Е. Агропродовольственный сектор экономики России в условиях функционирования Евразийского союза //АПК: экономика, управление. – 2019. – №5. – С. 80-91. <https://doi.org/10.33305/195-80>
5. Шутьков А. А. Продовольственная политика: новые подходы ее формирования в условиях роста конкурентной борьбы на мировых рынках //Продовольственная политика и безопасность. – 2019. – Т.6. – №2. – С. 51-66. <https://doi.org/10.18334/ppib.6.3.41391>
6. Баскаков С. М. Научные подходы к определению продовольственного обеспечения населения в контексте влияющих на него факторов //Продовольственная политика и безопасность. – 2021. – Т.8. – №4. – С. 361-380. <https://doi.org/10.18334/ppib.8.4.113718>
7. Smith A. Study on the nature and causes of the wealth of nations. Moscow: Sotsekgiz. – 1962. – 684 с.
8. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении. Москва: Издательство Аст, 2023. – 256 с.
9. Сатыбалдин А. А. (ред.). Стратегия экономической безопасности и социальной стабильности Казахстана: коллективная монография. – Институт Экономики КН МНВО РК, 2019.
10. Kaliyev G., Moldashev A. Food security issues in Kazakhstan //Problems of AgriMarket. – 2021. – Т. 4. – №. 4. – С. 13-22. <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.01>
11. Дробот Е. В. и др. Влияние пандемии COVID-19 на реальный сектор экономики //Экономика, предпринимательство и право. – 2020. – Т. 10. – №8. – С. 2135-2150. <https://doi.org/10.18334/epp.10.8.110790>
12. Азретбергенова Г. Ж., Сыздыкова А. О., Бимендеев Б. Обеспечение продовольственной безопасности Республики Казахстан в условиях COVID-2019 //Проблемы агрорынка. – 2021. – №2. – С. 21-30. <https://doi.org/10.46666/2021-2.2708-9991.02>
13. Ганюков Д. В. Организационно-экономические инструменты устойчивого развития аграрного региона: на материалах Карачаево-Черкесской Республики: дис. – Кисловодский институт экономики и права, 2013. – Кисловодск, 2013. – 26 с.
14. Иванов В. А., Пономарева А. С. Методологические основы устойчивого развития аграрного сектора //Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2011. – Т. 16. – №. 4. – С. 109-121.
15. Резниченко С. М. Приоритеты устойчивого развития аграрного сектора экономики (теория и практика): дис. – Краснодар: СМ Резниченко, 2013. – 49 с.
16. Седнев Е. В. Факторы и критерии устойчивого развития экономики сельского хозяйства //Молодежь и инновации–2013: материалы междунар. науч.-практ. конф. молодых ученых, Горки. – 2013. – С. 29-31.
17. Жуков А. В., Быков В. С., Сакович В. В. Сравнительная характеристика ферментов, обладающих молокосвертывающей активностью из экстракта мицелия и культуральной жидкости *pleurotus ostreatus* //Научный потенциал молодежи-будущему Беларуси. – 2019. – С. 34-36.

18. Куликов Я.К. Агроэкология: учеб. Пособие. Минск: Высшая школа., 2018. – 319 с.
19. Гусаков В. Г. и др. Стратегия устойчивости развития АПК-продовольственная безопасность / Белорусская наука, 2008. – 514 с.
20. Заводчиков Н. Д., Воронкова Е. А., Гобов С. В. Вопросы энергосбережения и энергоэффективности в сельском хозяйстве //Известия Оренбургского государственного аграрного университета. – 2012. – Т. 2. – №34-1. – С. 190-194.
21. Пархоменко Н. В., Шукина Л. В. Энергоэффективные технологии и устойчивое развитие сельского хозяйства региона. – 2015. – С. 237-247.
22. Афанасьев Е. В., Быков А. А., Головатюк С. М. Развитие и функционирование агропродовольственных рынков: методологический и региональный аспекты //АПК: экономика, управление. – 2019. – № 5. – С. 40-46.
23. Колесникова Е. Г., Чекменева Т. Д., Котова О. Н. Социально-экономические аспекты потенциала устойчивого развития сельского хозяйства в ресурсных регионах //Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки. – 2017. – №4(6). – С. 35-41.
24. Лубкова Э.М., Шилова А.Э. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности Кемеровской области в современных условиях //Экономика и эффективность организации производства. – 2015. – № 23. – С. 36-41.
25. Харитонов А. В. Специфические особенности развития сельских территорий промышленно развитого региона //Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. – 2019. – № 2(58). – С. 3-10.
26. Егушова Е., Нурлыгаянов Р. Влияние климатических изменений на производство продукции растениеводства (на примере Кемеровской области) //Международный сельскохозяйственный журнал. – 2015. – № 3. – С. 45-49.
27. Оборин М. С. Перспективы развития сельскохозяйственных услуг Сибирского федерального округа //Вестник Марийского государственного университета. Серия «Сельскохозяйственные науки. Экономические науки». – 2019. – Т. 5. – №1(17). – С. 98-106.
28. Названы регионы с наибольшими выбросами опасных веществ в атмосферу. [Электронный ресурс]. Доступно на: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazvaniy-regionyi-naibolshimi-vyibrosami-opasnyih-veschestv-472338/ (дата обращения 13.05.2023).

Information about the authors

* **Akmeir R. Shalbayeva** – 2nd year doctoral student in Management, Turan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: akmira777@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5496-8354>

Darikul A. Kulanova – Cand. Sc. (Econ.), Professor, Department of Management and Marketing, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Gulzhanar I. Abdikerimova – Cand. Sc. (Econ.), Professor, Department of Economics, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Авторлар туралы мәліметтер

***Шалбаева А.Р.** – Менеджмент бағыты бойынша 2 курса докторанты, Туран Университеті, Шымкент, Қазақстан. Email: akmira777@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5496-8354>

Куланова Д. А. – э.ғ.к., профессоры, Менеджмент және маркетинг кафедрасының, М.Ауэзова атындағы Оңтүстік-Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Абдикеримова Г.И. – э.ғ.к., профессоры, Экономика кафедрасының, М.Ауэзова атындағы Оңтүстік-Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

Сведения об авторах

***Шалбаева А.Р.** – докторант 2 курса по направлению Менеджмент, Университет Туран, Шымкент, Казахстан. Email: akmira777@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5496-8354>

Куланова Д.А. – к.э.н., профессор, кафедра Менеджмент и маркетинг, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: k_dana_a@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Абдикеримова Г.И. – к.э.н., профессор, кафедра Экономика, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан. Email: abdikerimova71@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>